

Συμπεράσματα

Στη χώρα μας το πρώτο μισό του 20ού αιώνα και πιο συγκεκριμένα τις δεκαετίες του 1920, του 1930 και του 1940 θα αναπτυχθεί ως πρόγραμμα συγκεκριμένο και θα εφαρμοστεί σε πρωτόλεια μορφή μια παιδαγωγική πρόταση η οποία θα εμπνέεται από τις αρχές και το περιεχόμενο του ρωσικού σχολείου εργασίας. Η ανάπτυξη της παιδαγωγικής πρότασης της κομμουνιστικής Αριστεράς θα φτάσει τη δεκαετία του 1940 στη διατύπωση του *Σχεδίου μιας λαϊκής παιδείας*, το οποίο αντανakλά τις επεξεργασίες και τις διατυπώσεις του Εκπαιδευτικού Ομίλου μετά τη διάσπαση. Η μετάβαση από το φιλελεύθερο σχολείο εργασίας σε μια πρόταση εμπνεόμενη από τον πολυτεχνισμό σημαίνει εσωτερικές αναδιαρθρώσεις και πρωτίστως αλλαγές των βασικών σημείων της νέας αγωγής. Τα κοινά σημεία των εκφάνσεων της νέας αγωγής παίρνουν στον πολυτεχνισμό την ιδιαίτερη χροιά την οποία τους δίνει η αξιοποίηση των μαρξιστικών εννοιών της εργασίας και της ταξικής πάλης.

Το έργο αυτό της αναδιάταξης και της διαμόρφωσης μιας νέας αντίληψης για τη μεταρρύθμιση της ελληνικής παιδείας έρχονται να το αναλάβουν οι διανοούμενοι παιδαγωγοί, οι οποίοι φέρουν την παιδαγωγική σκευή του σχολείου εργασίας, όπως αυτό προτάθηκε από τον ενιαίο Εκπαιδευτικό Όμιλο. Κατά τη διαμόρφωση της αριστερής εκπαιδευτικής πρότασης θα ληφθούν υπόψη τα εγχώρια και ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ελληνικής εκπαίδευσης, θεωρούμενα όμως από μια νέα οπτική, η οποία: α) αντανakλά έναν βαθύτερο ριζοσπαστισμό σε σχέση με το φιλελεύθερο μεταρρυθμιστικό εγχείρημα και β) συνδέει τη μεταρρύθμιση με την κοινωνική αλλαγή και τη χάραξη μιας νέας αναπτυξιακής πορείας για τη χώρα.

Υπό το φως της ρήξης με το υπάρχον πολιτικό κατεστημένο, η προηγούμενη στρατηγική του Ομίλου γίνεται αντιληπτή ως αποσπασματική, ως αποτέλεσμα συμβιβασμού και υπαγωγής στην επιφυλακτικότητα των βενιζελικών πολιτικών δυνάμεων. Η σύνδεση του σκοπού της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης με την κοινωνική αλλαγή αφήνει κατά πρώτο λόγο αναπάντητο το ερώτημα του τρόπου και του χώρου μέσα στον οποίο θα εφαρμοστεί η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Αν ο δρόμος δεν είναι η προώθηση των μεταρρυθμιστικών δυνάμεων εντός του υπάρχοντος σχολείου, τότε προκύπτουν τα εξής δύο ερωτήματα: α) Πώς θα παρέμβουμε στο υπάρχον σχολείο και τι ακριβώς θα επιδιώξουμε; β) Πώς θα επιτευχθούν εκείνοι οι πολιτικοί και κοινωνικοί όροι οι οποίοι θα επιτρέψουν την πραγματοποίηση της γλωσσοεκπαιδευτικής μεταρρύθμισης και τελικά τι είδους σχολείο θα είναι αυτό; Το πρώτο ερώτημα οδηγεί τους αριστερούς παιδαγωγούς στην επαναξιολόγηση του δασκάλου και του μαθητή, καθώς και του ζητήματος των πολιτικών και κοινωνικών φορέων οι οποίοι θα συνδράμουν το έργο αυτό. Το δεύτερο ερώτημα μας οδηγεί στη διαμόρφωση μιας νέας κατηγορίας αιτημάτων για την εκπαίδευση η οποία αφορά τη μεταβατική περίοδο προς την επαγγελλόμενη νέα κοινωνία. Σε αυτή την κατηγορία μπορούμε να εντάξουμε τόσο τα συνδικαλιστικά αιτήματα

όσο και τα αιτήματα των διάφορων σταδίων της ενδεχόμενης μετεπαναστατικής περιόδου. Από την άποψη αυτή, το εκπαιδευτικό έργο του ΕΑΜ αποτελεί ένα μεταβατικό στάδιο προς την πραγματοποίηση των διακηρυγμένων σκοπών του ΕΑΜ και προς το πρόταγμα της «Λαϊκής Δημοκρατίας».

Η εσωτερική αναδιάρθρωση και συναρμογή του περιεχομένου των παιδαγωγικών κατηγοριών του σχολείου εργασίας αποτέλεσε ένα από τα κεντρικότερα ερευνητικά μας ερωτήματα. Από τη μελέτη του υλικού της έρευνας μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι το σχολείο εργασίας, όπως υποστηρίχθηκε από τους Έλληνες μεταρρυθμιστές παιδαγωγούς, ως τη διάσπαση του Εκπαιδευτικού Ομίλου, αρχίζει να υφίσταται εσωτερικές μεταλλάξεις και αναπροσδιορισμούς, οι οποίοι τείνουν προς δύο κατευθύνσεις: α) προς την εσωτερική αναδιάρθρωση μιας σειράς επιμέρους στοιχείων της παιδαγωγικής θεωρίας του σχολείου εργασίας, όπως αυτό είχε διαδοθεί στην Ελλάδα μέσω των εκπροσώπων του Εκπαιδευτικού Ομίλου, και β) προς μια ποιοτική μετάλλαξη του προσδιορισμού της έννοιας και του περιεχομένου, η οποία αντλεί από το αναδυόμενο, την ίδια εποχή, παράδειγμα της πολυτεχνικής εκπαίδευσης στην ΕΣΣΔ. Το πολυτεχνικό σχολείο της ΕΣΣΔ, το οποίο αποτέλεσε έκφραση του σχολείου εργασίας, αντλεί εξίσου από τη μαρξική και λενινιστική θεωρητική παράδοση. Συνακόλουθα ακολουθεί τις εξελίξεις και τις πολιτικές αλλαγές στην ΕΣΣΔ. Δύο όμως βασικοί πυλώνες του θα συνεχίσουν να χαρακτηρίζουν το σύστημα για όλη την περίοδο την οποία εξετάζουμε: α) η προσπάθεια πολιτικοποίησης και ταξικής συνειδητοποίησης των μαθητών, η οποία χαρακτηρίζεται γενικά ως μια προσπάθεια πολιτικής χειραγώγησης των αυριανών πολιτών και η οποία λαμβάνει χώρα στις συνθήκες εδραίωσης και ανάπτυξης του σταλινικού φαινομένου, και β) η στενή σύνδεση του σχολείου με την παραγωγή, η οποία μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο στις νέες συνθήκες τις οποίες γέννησε η επανάσταση του 1917: εργατικό έλεγχο στις επιχειρήσεις, πολιτική κυριαρχία του Κόμματος νέου τύπου, κεντρικά σχεδιαζόμενη οικονομία.

Οι δύο παραπάνω κατευθύνσεις αποτελούν δυναμικές και εξελισσόμενες διαδικασίες, οι οποίες για τους κομμουνιστές παιδαγωγούς συγκροτούν την πορεία της σκέψης τους και την προσπάθειά τους να οργανώσουν και να στοιχειοθετήσουν τον τρόπο και την πορεία της παρέμβασής τους για την επίτευξη της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης. Η αναδιάρθρωση του περιεχομένου του σχολείου εργασίας γύρω από τη βασική παραδοχή της ταξικής πάλης και της πολιτικής αλλαγής αποτελεί μια κίνηση η οποία σε θεωρητικό παιδαγωγικό επίπεδο ξεκινά με τη διάσπαση του Εκπαιδευτικού Ομίλου και περνά μέσω της σταδιακής πορείας του Δ. Γληνού προς το ΚΚΕ και τη γνωριμία του με τη σοβιετική εκπαιδευτική πραγματικότητα, όπως αυτή έχει διαμορφωθεί το πρώτο μισό της δεκαετίας του 1930. Η δεκαετία του 1940 και η περίοδος της Κατοχής θα δώσουν την ευκαιρία στους παιδαγωγούς οι οποίοι συμπορεύτηκαν με τον ενιαίο Εκπαιδευτικό Όμιλο και οι οποίοι ακολούθησαν τον δικό τους παιδαγωγικό δρόμο τη δεκαετία του

1930 να συνδεθούν εκ νέου με τους προβληματισμούς του Δ. Γληνού και να συμβάλουν στην οικοδόμηση της λεγόμενης Εκπαίδευσης του Βουνού.

Αν στρέψουμε την προσοχή μας προς την εσωτερική αναδιάρθρωση των επιμέρους στοιχείων του σχολείου εργασίας, για την οποία μιλήσαμε παραπάνω, θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε τις αλλαγές οι οποίες λαμβάνουν χώρα στη σκέψη των Ελλήνων αριστερών μεταρρυθμιστών παιδαγωγών. Ως προς τον σκοπό και το περιεχόμενο της παρεχόμενης αγωγής, πρέπει να παρατηρήσουμε ότι κεντρική θέση για τους μεταρρυθμιστές παιδαγωγούς γενικά αποτελεί η σύνδεση του σχολείου με την κοινωνία, έτσι ώστε να ανταποκριθεί το σχολείο στα αιτήματα της εποχής και στις νέες κοινωνικές ανάγκες που προκύπτουν. Η προσπάθεια αστικού εξορθολογισμού που εκπροσωπούν τα μεταρρυθμιστικά εγχειρήματα στη χώρα μας τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα στηρίζονται σε αυτή την επιταγή. Οι αριστεροί παιδαγωγοί, εκκινώντας από τα παραπάνω προτάγματα, εισάγουν στην πορεία ανάπτυξης της σκέψης τους τις παραμέτρους της ταξικής πάλης, της οικοδόμησης του σοσιαλισμού και των ίσων ευκαιριών στην εκπαιδευτική διαδικασία. Τόσο οι αριστεροί όσο και οι φιλελεύθεροι παιδαγωγοί θα διατυπώσουν τη θέση ότι το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα λειτουργεί ως μονόδρομος προς όφελος εκείνων των λίγων μαθητών οι οποίοι θα φοιτήσουν στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Σε αυτό το πλαίσιο, οι σκοποί της εκπαίδευσης και η οργάνωση του εκπαιδευτικού συστήματος αποτελούν ένα κεντρικό θέμα προβληματισμού. Η αναγνώριση του κεντρικού ρόλου της ταξικής πάλης για τους αριστερούς παιδαγωγούς αποτελεί το πρώτο βήμα προς την επαναδιατύπωση των σκοπών και του περιεχομένου της παιδείας. Το δεύτερο βήμα είναι η διαπίστωση, σύμφυτη με όλα τα σοσιαλιστικά και κομμουνιστικά κόμματα από την εποχή της Α΄ Διεθνούς ακόμα, ότι πρέπει να διαμορφωθούν αιτήματα και προγράμματα πάλης τα οποία αφορούν τον αγώνα της εργατικής τάξης μέσα στις καπιταλιστικές κοινωνίες, καθώς και στις πρώτες ενέργειες για την κατάληψη της πολιτικής εξουσίας. Όλες λοιπόν οι προσπάθειες που δεν παίρνουν υπόψη την ταξική πραγματικότητα των αστικών κοινωνιών υποπίπτουν σε μια ουτοπιστική, αντιεπιστημονική και αντικοινωνιολογική θεωρία για την ύπαρξη μιας υπερκομματικής παιδείας.

Η έννοια της εθνικής αγωγής αποτέλεσε ένα από τα βασικά σημεία της διάστασης των θέσεων μεταξύ αριστερών και φιλελεύθερων παιδαγωγών κατά την εποχή της διάσπασης του Ομίλου και η οποία διαφοροποιεί τους σκοπούς και το περιεχόμενο της επιδιωκόμενης εκπαίδευσης. Παρά το γεγονός ότι η Αριστερά θα περάσει διάφορα στάδια όσον αφορά τις αξιολογήσεις της και την αξιοποίηση της έννοιας της πατρίδας, η διαχωριστική γραμμή με τη φιλελεύθερη παράδοση παραμένει αρκετά εμφανής την περίοδο που εξετάζουμε, καθώς σε κάθε περίπτωση το ταξικό ενυπάρχει έστω ως υπηγμένη στιγμή στις αναλύσεις και τις προοπτικές που καταθέτει για τους σκοπούς και το περιεχόμενο της εκπαίδευσης. Με την παραπάνω πρόταση αναφερόμαστε κυρίως στην περίοδο της Κατοχής, κατά την οποία οι αναφορές στο έθνος, στον αγώνα για εθνική απελευθέρωση και αποτίναξη του τριπλού ζυγού της χώρας θα κυριαρχήσουν στον

λόγο του ΕΑΜ. Το ζήτημα αυτό της αναφοράς στην εθνική αγωγή και τη σκοποθεσία του σχολείου με άξονα την έννοια του έθνους θα αποτελέσει το σημείο διαφοροποίησης των αριστερών και φιλελεύθερων παιδαγωγών.

Η έννοια της εργασίας επίσης παρουσιάζει σημαντικές ποιοτικές αλλαγές κατά τη διαδικασία ανάδυσης της αριστερής παιδαγωγικής πρότασης. Οι νέες παιδαγωγικές αντιλήψεις περί του σχολείου εργασίας, που εισήχθησαν στην Ελλάδα από τους μεταρρυθμιστές διανοούμενους και τον Εκπαιδευτικό Όμιλο, έθεταν σκοπό να αναπτύξουν τις δυνάμεις του παιδιού και να εκμεταλλευτούν τα δικά του βιώματα για να το οδηγήσουν στην πορεία της μάθησης. Η εργασία στο νέο σχολείο αντιμετωπίζεται ως αρχή παιδαγωγική, πάνω στην οποία στηρίζεται η αγωγή. Η εργασία του χεριού αποκτά μεγάλη σπουδαιότητα και υπάρχει αυτοτελώς πλάι στην πνευματική εργασία. Την εποχή που γράφουν οι μεταρρυθμιστές παιδαγωγοί, η εργασία, πνευματική και χειρωνακτική, που παλιότερα ήταν μέσα στη ζωή των ανθρώπων, τώρα κατά την αντίληψη της φιλελεύθερης μεταρρυθμιστικής σκέψης έχει χαθεί από τα μάτια των παιδιών. Στις αγροτικές κοινωνίες οι άνθρωποι κατασκευάζουν οι ίδιοι τα εργαλεία και τα αντικείμενα του σπιτιού τους, ενώ σήμερα η παραγωγή γίνεται βιομηχανικά. Στη λογική αυτή το σχολείο θα έρθει να αντικαταστήσει την εργασία που, ως παιδαγωγικός παράγοντας, χάθηκε από τον άνθρωπο της σημερινής εποχής. Η θέση αυτή φαίνεται να αντανακλά την πραγματικότητα μεσοαστικών ή αστικών στρωμάτων και δεν βρίσκεται κατά την αντίληψή μας σε αντιστοιχία με την ελληνική πραγματικότητα της εποχής. Ειδικά για κάποια εργατικά στρώματα της χώρας μας, η συμμετοχή των παιδιών στην παραγωγή ήταν εκτεταμένη. Στο σημείο αυτό η Αριστερά θα τονίσει την πραγματικότητα της εκτεταμένης παιδικής εργασίας τόσο στις αγροτικές όσο και στις αστικές περιοχές, καλώντας τους νέους να οργανωθούν ώστε να ξεπεράσουν τις συνθήκες εκμετάλλευσης και αμορφωσίας. Η παιδική εργασία, όπως δείχνουν και τα σχετικά άρθρα του *Ριζοσπάστη* όλης της εποχής που μελετάμε, δεν έχει χαθεί, τουλάχιστον κατά την αντίληψη των κομμουνιστών, από τα μάτια των παιδιών. Τα παιδιά εργάζονται, μετέχουν στην παραγωγή, αλλά κάτω από τις συνθήκες της εκμετάλλευσης η οποία χαρακτηρίζει την αστική κοινωνία.

Από την άλλη, βασικό σημείο των μεταρρυθμιστών φιλελεύθερων παιδαγωγών είναι ότι η εργασία στο σχολείο δεν έχει παραγωγικό χαρακτήρα. Η εργασία στη σφαίρα της παραγωγής κατατείνει στο κέρδος ή στον μισθό και δεν ταυτίζεται με τη σχολική εργασία. Το σημείο αυτό αποτελεί μια από τις ουσιαστικότερες διαφορές μεταξύ των δύο παιδαγωγικών ρευμάτων. Οι αριστεροί παιδαγωγοί θα συνδέσουν το σχολείο με την κοινωνική ζωή μέσω της έννοιας της παραγωγικής εργασίας. Η τοποθέτηση αυτή των αριστερών παιδαγωγών πηγάζει από την ευρύτερη θεώρηση του Κ. Μαρξ για την εργασία, τη σημασία της για την ανθρώπινη κοινωνία και την ελεύθερη ανάπτυξη του ανθρώπου. Η σχολική εργασία μπορεί και πρέπει να γίνει ωφέλιμη για το κοινωνικό σύνολο. Τα παιδιά πρέπει να μαθαίνουν τον ουσιαστικότερο παράγοντα της κοινωνικής ζωής, την εργασία μέσα στους τόπους της σύγχρονης δουλειάς, τις βιομηχανικές

και αγροτικές επιχειρήσεις. Έτσι, η ολόπλευρη καλλιέργεια του ατόμου που ευαγγελίζεται η αριστερή παιδαγωγική σκέψη και που είναι σύμφωνη με τις θέσεις της μαρξιστικής σκέψης μπορεί να προκύψει μόνο με τον συνδυασμό της επιστημονικά οργανωμένης εργασίας με τη γενική μόρφωση. Εδώ βρισκόμαστε πλέον στο έδαφος της σοβιετικής πολυτεχνικής μόρφωσης. Ο πολυτεχνισμός εμπεριέχει την κατανόηση της αμοιβαίας εξάρτησης ανάμεσα στους επιστημονικούς κλάδους (φυσική, χημεία, μαθηματικά) με την πρακτική δραστηριότητα, την τεχνική και την άμεση σύνδεση του σχολείου με τους βιομηχανικούς κλάδους.

Επανερχόμενοι όμως στο ζήτημα των μεταβατικών αιτημάτων, τα οποία χαρακτηρίζουν τους αριστερούς μεταρρυθμιστές παιδαγωγούς, πρέπει να σημειώσουμε ότι ο πολυτεχνισμός δεν μπορεί να εφαρμοστεί παρά μόνο μετά τη νίκη της εργατικής τάξης. Μέσα στην υπάρχουσα κοινωνία το πολυτεχνικό σχολείο δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί. Ωστόσο, καταθέτουμε την άποψη ότι το αίτημα του πολυτεχνισμού αποτυπώνεται ως αίτημα πάλης για την ανάπτυξη της τεχνικής εκπαίδευσης και των εργατικών σχολείων (περίπτωση διακήρυξης της διοικούσας επιτροπής του νέου Εκπαιδευτικού Ομίλου) και μαθητείας των νέων στις επιχειρήσεις με τη συμμετοχή των συνδικάτων στον έλεγχο της όλης διαδικασίας, αίτημα το οποίο συναντάμε από τη μεσοπολεμική εποχή στις διακηρύξεις και στα προγράμματα του ΚΚΕ. Από την άλλη, στην ελληνική περίπτωση δεν συναντάμε αναφορές στους προβληματισμούς και στις κατευθύνσεις που αναπτύχθηκαν στη σοβιετική παιδαγωγική σκέψη τη γόνιμη περίοδο αμέσως μετά την επανάσταση του 1917.

Όσον αφορά τον προβληματισμό των αριστερών παιδαγωγών για τη σχέση του φύλου και της εκπαίδευσης, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η Αριστερά, διαμορφώνοντας ένα πολύ πιο συνεκτικό πρόγραμμα ριζικής οικονομικής ανανέωσης σε σχέση με τους φιλελεύθερους, είχε τη δυνατότητα να δει σφαιρικότερα το ζήτημα των κλάδων της παραγωγής σε σύνδεση με την παιδεία, τόσο γενικά όσο και ειδικότερα με την εκπαίδευση των γυναικών. Η κομμουνιστική οπτική περί ισότητας, όπως θα διαμορφωθεί στην ΕΣΣΔ και θα επικρατήσει στο ΚΚΕ από τις αρχές της δεκαετίας του 1930, θα τονίσει την απελευθέρωση της γυναίκας μέσω της ικανότητάς της να κάνει όλα όσα κάνει και ο άντρας. Μία κατηγορία που θα αναδειχθεί με εμφαντικό τρόπο από την περίοδο της Κατοχής και η οποία εντάσσεται και σχετίζεται με το ενδιαφέρον του αριστερού κινήματος της εποχής για την προστασία της μάνας και του παιδιού είναι η μέριμνα για την παιδική ηλικία. Τη μέριμνα αυτή τη βλέπουμε να προβάλλεται και τη μεσοπολεμική εποχή από τον κομματικό Τύπο και να συνδέεται με την κοινωνική απελευθέρωση της γυναίκας στην ΕΣΣΔ. Οι κοινωνικές παροχές καταργούν τη γυναικεία εργασία στο σπίτι και επιτρέπουν στη γυναίκα να μορφωθεί, να σπουδάσει και να συμμετέχει στα κοινά. Το αριστερό κίνημα της εποχής τονίζει σε πολλές περιπτώσεις το ενδιαφέρον του για την προστασία της μάνας και του παιδιού. Η ενασχόληση με τα θέματα αυτά αποτελεί ένα στρατηγικό μέσο διεύθυνσης και κινητοποίησης των λαϊκών

μαζών, καθώς και άρθρωσης αιτημάτων και περιεχομένου για το παιδικό κίνημα. Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειώσουμε ότι, όπως διαπιστώνουμε από τη δεκαετία του 1930, ο λόγος της Αριστεράς για το γυναικείο ζήτημα αναπαράγει τις έμφυλες διακρίσεις και προνομακά συνδέει τις γυναίκες με την ανατροφή των παιδιών και τα προβλήματα της οικιακής οικονομίας, στοιχεία τόσο κεντρικά στην αστική αντίληψη για τις γυναίκες όλη την προηγούμενη εποχή. Από την άλλη πλευρά, οι αριστερές δυνάμεις θα διατρανώσουν τον αγώνα τους για τη μόρφωση και την ισότιμη συμμετοχή των γυναικών στον ένοπλο αγώνα και παράλληλα θα προβάλουν τις «κατακτήσεις» που ο Δημοκρατικός Στρατός και η Προσωρινή Δημοκρατική Κυβέρνηση προσφέρουν για την κοινωνική, οικονομική και πολιτική απελευθέρωση της γυναίκας.

Δίπλα σε αυτά, στο σχολείο εργασίας ο δάσκαλος παραμερίζεται για να δώσει την κεντρική θέση της εκπαιδευτικής διαδικασίας στον μαθητή. Αυτό δεν σημαίνει ότι οι ευθύνες του και οι απαιτήσεις του ρόλου του δασκάλου μειώνονται. Αντίθετα, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι ο ρόλος του δασκάλου στο σχολείο εργασίας είναι πολύ πιο απαιτητικός σε σχέση με το ερβατιανό σχολείο. Οι αριστεροί μεταρρυθμιστές παιδαγωγοί θα κληρονομήσουν τη θέωση αυτή, αλλά θα την εμπλουτίσουν όσον αφορά τις ευρύτερες κοινωνικές συναρμογές του δασκάλου, καθώς και τον ρόλο του σε αυτή την ίδια την εκπαιδευτική διαδικασία. Παράλληλα, θα λάβουν υπόψη τους τη συνδικαλιστική έκφραση των δασκάλων και θα τονίσουν τον ρόλο τους στον σχεδιασμό της εκπαιδευτικής πολιτικής κατά το πνεύμα της αυτοδιοίκησης, το οποίο επαγγέλλονταν και οι φιλελεύθεροι παιδαγωγοί. Για ποικίλους λόγους, στο επίκεντρο των μεταρρυθμιστικών προσανατολισμών στη χώρα μας βρέθηκε η πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Σε αυτό το πλαίσιο, ο προβληματισμός για τη θέση και τον ρόλο του δασκάλου αποτέλεσε ουσιαστική πλευρά της όλης θεωρητικής και πρακτικής δραστηριότητας των μεταρρυθμιστών παιδαγωγών του πρώτου μισού του 20ού αιώνα.

Για την Αριστερά ο αγώνας για την απελευθέρωση θα της επιτρέψει να τονίσει με ακόμα πιο συγκεκριμένο τρόπο τις απόψεις της για τη θέση του παιδιού και του αυριανού πολίτη μέσα στην κοινωνία. Η θέση αυτή αφορά βέβαια τόσο την αυριανή σοσιαλιστική κοινωνία, η οποία τελικά θα λύσει και το εκπαιδευτικό πρόβλημα, όσο και την υπάρχουσα κοινωνία. Έτσι, το παιδί είναι φορέας του δικαιώματος για μόρφωση, άσχετα από την οικονομική του θέση. Ο ρόλος του ως αυριανού πολίτη δεν είναι η ατομική του ανέλιξη, αλλά και η συμμετοχή του στην πρόοδο του κοινωνικού συνόλου και παράλληλα η συμμετοχή του στα όργανα της λαϊκής εξουσίας. Από την άλλη, η ύπαρξη ισχυρών οικογενειακών δεσμών μέσα σε σφιχτές αγροτικές κοινότητες με παραδοσιακή οικονομική δραστηριότητα και παραγωγή για αυτοκατανάλωση δημιουργούν ένα πλαίσιο εφαρμογής της εκπαιδευτικής πολιτικής της Κυβέρνησης του Βουνού, στο οποίο οι σύγχρονες κατηγορίες της παιδικότητας και της ατομικότητας πρέπει να θεωρηθούν ζητούμενα και όχι δεδομένες κατακτήσεις. Παράλληλα, οι όψεις καταπίεσης και στενού ελέγχου τις οποίες περιλάμβαναν τα κομμουνιστικά κινήματα της εποχής άσκησαν την επίδρασή

τους στον μαθητή και στο περιεχόμενο της γνώσης. Στην ελληνική περίπτωση το υλικό το οποίο προσφέρεται για ανάλογες διερευνήσεις είναι οι εκπαιδευτικές δραστηριότητες στις φυλακές και στις εξορίες. Παρά το σημαντικό σε όγκο εκπαιδευτικό έργο, το οποίο κατάφεραν να οργανώσουν οι πολιτικοί κρατούμενοι και οι πολιτικοί εξόριστοι, διαπιστώνουμε ότι ο αυστηρός έλεγχος των μελών του Κόμματος από την ηγεσία της Ομάδας Συμβίωσης περιόριζε και καθόριζε όλο το πλαίσιο της ζωής και των εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων των δεσμοτών.

Αν η γνώση για τους φιλελεύθερους μεταρρυθμιστές αποτελεί την εστία η οποία έχει ως καύσιμη ύλη τα κέντρα ενδιαφέροντος και η οποία προσεγγίζεται μόνο μέσω της μαθητικής κοινότητας, για τους αριστερούς μεταρρυθμιστές παιδαγωγούς και την Αριστερά γενικότερα το σύνολο αυτό αποτελεί μία μόνο από τις εστίες της παιδικής προσπάθειας. Η συμμετοχή στην οργανωμένη ζωή των νεανικών οργανώσεων, η πάλη για τη βελτίωση του σχολείου, το στενό δέσιμο του παιδιού με τους σκοπούς του κοινωνικού συνόλου και η αμφίδρομη πολλαπλή σύνδεση ατόμου, κοινωνίας και ατομικής παραγωγικής προσπάθειας με την κεντρικά σχεδιασμένη οικονομική δράση της κοινωνίας συγκροτούν ένα πολυεδρικό σύνολο, στο οποίο ο μαθητής έχει νέους κοινωνικούς δεσμούς που υπερβαίνουν κατά πολύ την αντίληψη για τη σχολική κοινότητα των φιλελεύθερων μεταρρυθμιστών. Δίκαια ή άδικα, οι τελευταίοι θα θεωρήσουν αυτό το σύνολο προπαγάνδα, επιβολή του Κόμματος πάνω στο σχολείο και στο περιεχόμενο της μάθησης. Μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι οι εφαρμογές της ΠΕΕΑ απέχουν από αυτό που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως προπαγάνδα και διατηρούν το παιδαγωγικό τους περιεχόμενο. Οπωσδήποτε, όμως, ανατρέχοντας στην ιστορία των εκπαιδευτικών συστημάτων και των εφαρμογών της κομμουνιστικής Αριστεράς, μπορούμε να διαπιστώσουμε άμεσες αντιστοιχίες μεταξύ των αναγνωστικών βιβλίων, για παράδειγμα, και της τρέχουσας πολιτικής και των αποφάσεων του Κόμματος. Η ουσιαστική διαφορά των φιλελεύθερων παιδαγωγών και των αριστερών είναι η αναγνώριση της πραγματικότητας που βιώνει το παιδί. Για τους αριστερούς παιδαγωγούς η πραγματικότητα αυτή είναι ταξική. Το παιδί δεν μπορεί παρά να συμμετέχει και να συμμερίζεται τις ανησυχίες της κοινότητας στην οποία ανήκει όσον αφορά τα πολιτικά και κοινωνικά ζητήματα.

Το ζήτημα της θρησκευτικής αγωγής αποτέλεσε ένα από τα κεντρικά σημεία της διαφωνίας που οδήγησε στη διάσπαση του Εκπαιδευτικού Ομίλου. Από τα Αθείκα του Βόλου και ακόμα νωρίτερα με τα Ευαγγελικά, η κινδυνολογία σχετικά με τη διασάλευση της θρησκευτικής πίστης θα αποτελεί μια σταθερά του κατηγορητηρίου, το οποίο θα χρησιμοποιείται κατά των δημοτικιστών και κατά των προσπαθειών για γλωσσολογική μεταρρύθμιση. Η φιλελεύθερη προοπτική του σχολείου εργασίας για το μάθημα των θρησκευτικών φαίνεται ότι εκκινεί από τους αντίστοιχους ευρωπαϊκούς φιλοσοφικούς, θεολογικούς και παιδαγωγικούς προβληματισμούς, που λαμβάνουν χώρα στη δυτική Ευρώπη. Με άλλα λόγια, το σημείο εκκίνησης δεν είναι η ορθόδοξη πατρολογία και η θεολογία της ορθόδοξης εκκλησίας, αλλά γίνεται μεταφορά της δυτικής εμπειρίας.

Τόσο η θέση του νέου Εκπαιδευτικού Ομίλου όσο και η θέση του ΚΚΕ της εποχής θα είναι αρνητικές έναντι της θρησκείας. Η θρησκεία πρέπει να εξοβελιστεί από τη σφαίρα της πολιτικής και της δημόσιας εκπαίδευσης. Ο χωρισμός του κράτους από τη θρησκεία, ο εξοβελισμός της θρησκευτικής αγωγής από τη δημόσια εκπαίδευση, ο περιορισμός των παρεμβάσεων των εκπροσώπων της θρησκείας σε ζητήματα δημόσιας διοίκησης, πολιτικής εξουσίας και περιεχομένου της παρεχόμενης εκπαίδευσης αποτελούν βασικές θέσεις των κομμουνιστών της εποχής. Ωστόσο, κατά την εποχή της Αντίστασης και του Εμφυλίου, η προτεραιότητα της διασφάλισης των ευρύτερων συμμαχιών των αριστερών δυνάμεων δεν θα ευνοήσει την ανάπτυξη ενός αντιθρησκευτικού λόγου. Η παρουσία του κλήρου μέσα στις αντιστασιακές οργανώσεις θα έχει την αντανάκλασή της σε κάποια αποσπάσματα των αναγνωστικών του Βουνού. Από την άλλη, η Σοβιετική Ένωση την εποχή αυτή του πολέμου θα χαλαρώσει την καταπίεση έναντι των θρησκευτικών ομάδων του πληθυσμού, ενώ ήρωες της Αγίας Ρωσίας θα επανεμφανιστούν στο προσκήνιο και στην επίσημη κρατική προπαγάνδα.

Τα παραπάνω σημεία αποτελούν, πιστεύουμε, τις βασικές αλλαγές οι οποίες εντοπίζονται στην παιδαγωγική θεωρία κατά τη μετάβαση από το φιλελεύθερο σχολείο εργασίας στο σοσιαλιστικό. Επιπρόσθετα, πρέπει να τονίσουμε ότι το παράδειγμα της Σοβιετικής Ένωσης και η ανάπτυξη της πολυτεχνικής εκπαίδευσης, αν και γνωστή εν μέρει στους Έλληνες μεταρρυθμιστές παιδαγωγούς, δεν μπορεί να τύχει εφαρμογής σε μία καπιταλιστική χώρα. Όπως αναφέραμε παραπάνω, οι μόνες αναφορές τις οποίες συναντάμε έχουν να κάνουν με τη διεκδίκηση της τεχνικής εκπαίδευσης, τη διεκδίκηση για επαγγελματική μαθητεία υπό τον έλεγχο των συνδικάτων και τη διεκδίκηση για δημιουργία εργατικών σχολείων. Όλα τα παραπάνω αποτελούν αντικείμενα διεκδίκησης στην παρούσα κοινωνία. Ωστόσο, μόνο η μετάβαση στη σοσιαλιστική κοινωνία θα επιτρέψει την πλήρη εφαρμογή του σχολείου εργασίας και την ανάπτυξη του πολυτεχνισμού. Οπωσδήποτε, η ανάγκη της τεχνικής παιδείας για τα πλατιά στρώματα του πληθυσμού θα τονιστεί την περίοδο της Κατοχής και των πρώτων μεταπελευθερωτικών χρόνων από τις ΟΜΣΑ και τον *Ανταίο*. Το κύριο πρόταγμα του περιοδικού, η μεταπολεμική ανοικοδόμηση της χώρας και το έργο του Δ. Μπάτση *Η βαρειά βιομηχανία στην Ελλάδα* (1947), ως απαύγασμα των αναζητήσεων και της εργασίας του *Ανταίου*, προϋποθέτουν την ανάπτυξη της τεχνικής παιδείας και τη ριζική μεταβολή των αναλυτικών προγραμμάτων.